

एकोणिसाब्द्या रात्रकातील मरठी कार्सः प्रेरणा आणि स्वत्म
(मोर. सद. सद. बी. व कथालुळ्य बायोचा कार्स; पांच्या अनुष्ठाने अभ्यास)

प्रकरण तिसरे

कथालुळ्य बायोचा कार्स

कथालुब्ध बायांचा फार्स

एकोणिसाच्या शातकाच्या अखेरच्या पर्वाति महाराष्ट्रामध्ये सुधारक व सनातनी यांच्यामध्ये सामाजिक प्रश्नाबाबत तीव्र संघर्ष झालेला दिसतो. मराठी मध्ये निर्माण झालेले अनेक फार्स व नाटके या संघर्षाच्या पाश्वर्भूमीवर निर्माण झालेली दिसतात. त्यामध्ये अनेक फार्स केळ सुधारकांचा उपहास करण्यासाठीच लिहिलेले आढळतात. फर्ड मुत्सद्दी (ना.ह. भागवत/१८८५) या सारख्या फार्स-मध्ये तर सुधारकांचा, त्यांच्या विवारांचा, शिक्षण विषयक घोरणांचा किंवृत्ता सर्व सामाजिक प्रश्नांवरील सुधारकांच्या मतांचा उपहास करण्यात आलेला आहे. सुधारकांची टिंगल-टवाळी करण्याची त्याकाळी एक फैशनच झालेली दिसते. स्वाभाविकपणे त्याचा परिणाम तत्कालीन साहित्यावर झालेला आढळतो.

"कथालुब्ध बायांचा फार्स", यामध्ये सुधारकांचा किंवा सामाजिक सुधारणेच्या संदर्भात विचार करणारी कोणतीच घटना नाही. असे असून देखील आपला फार्स सुधारकांच्या बाजूचा नाही असे दाखविण्यासाठी सुधारकांचा उपहास करणारे एक वाक्य या फार्समध्ये अकारण लिहिलेले आढळते, "यांचे घजमान भक्तिमार्गांकडे आहेत ! का आपले अलिकडचे सुधारलेले." (प्रकेश द्वा) मात्र या वाक्याचा फार्साच्या कथानकाशी कांहीही संबंध नाही.

"कथालुब्ध बायांचा फार्स" लिहिण्यामागील हेतू कुठेही स्पष्ट होत नाही. ढोंगी बुवाबाजीचे या फार्समध्ये प्रदर्शन नाही, किंवा विधवांचा स्वैरपणाली भडकपणे वर्णन करून त्यांना स्वैराचारी ठराकिलेले नाही. मात्र सकेशा विधवा स्वैराचारी असतात असे गृहित धरलेले आहे. या फार्समधील कथानक अतिशाय त्रोटक्यणे मांडलेले असून, फार्सचा शोक परिणाम कारकतेच्या दृष्टीने अपुरा व अनेपेक्षित वाटतो. फार्समध्ये कोणत्याही प्रकारचा विनोद आढळत नाही.

किंवा त्यात कोणताही विवार मांडलेला नाही. त्यामुळे त्यात फासीचे गुणाक्रिये फारसे आढळत नाहीत. संवाद ढुटकेबाज असले तरी त्यांची मांडणी आकर्षकपणे केलेलो नाही. केळ कथा सांगण्यासाठी संवादाचा वापर केला आहे. पण कथाही परिणामकारकपणे मांडलेली नाही.

कथानकाची मांडणी व्यविधिपणे न केल्याने फार्समध्ये येणारे विषयही स्पष्टपणे मांडलेले दिलत नाहीत. त्यामुळे ज्या गोष्टीचा ओङारता उल्लेश फार्समध्ये आढळतो त्या सामाजिक प्रश्नांचाही विवार येथे करणे जरुरीचे आहे. त्या पैकी एक, विधवांच्या बदलाचा समाजाचा दृष्टिकोन काय होता हे पहाचे लागेल. या फार्समध्ये एक सकेशा विधवा प्रमुख पात्र म्हणून आती आहे. त्या काळात विधवांचे केशावपन सर्वांस होत होते. विधवांनी केस राखणे म्हणजे स्वैराचाराचा मुक्त परवाना असे एकोणिसाळ्या शतकांत समजत असत. बहुतेक सर्व विधवा ह्या आपल्या वाईट कमाचि फळ म्हणूनच विधवा इालेल्या आहेत, ही लोकांच्या मनामध्ये दृढभावना होती. विधवांच्याकडून छाभिवार घडला, आणि त्यातून एकादी विधवा स्त्री गरोदर राहिली तर तो तिवा एकटीचा गुन्हा आहे आणे मानण्यांत येते होते. सर्व गोष्टी विधवांच्या विरोधात असल्यामुळे त्यांच्याकडे सहानुभूतीने पांडिले जात नव्हते. सर्व समाजाची, विधवा स्त्री बदलची भूमीका अशी असल्यामुळे तत्कालीन साहित्यात येणा-या सर्व विधवा, व्यभिचारी, किंवा व्यभिचाराला सहाय्य करण्यांची प्रवृत्ती असलेल्या होत्या असेच रंगविण्यांत आलेले आहे.

या फार्समध्ये बुवाबाजीवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न असावा असे फार्साच्या नावातच स्पष्ट होते. यातील स्त्री पात्रांची संख्या अधिक असली तरी त्यात

स्त्रियांच्या कोणत्याच रस्वाधारणा समस्येचे विक्रिण करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसत नाही. एकादी स्त्री, घरात अवृप्त, असमाधानी असणे ही कोणत्याही काळात उद्भवू शाकगारी गोष्ट आहे. आजच्या काळात बुवा ऐक्जी दुसरी कोणी तरी व्यक्ती अमूळ शकेल. या रस्व प्रसंगाचा विवार करता या फार्समध्ये कोणांलीच भूमिका प्रभावीपणे मांडण्याचा फार्सकाराचा हेतू दिसत नाही.

या फार्समध्ये कोणताही प्रसंग विनोद निर्मितीला सहाय्य करणारा नाही. त्यामुळे विनोद निर्मितीवा हेतू यामध्ये दिसत नाही. तत्कालीन बाइ.प्यारा^४ये, विशेषतः निबंधामध्ये उपदेश करण्यासाठी किंवा बोध देण्यासाठी ज्या प्रकारची विवेचन पद्धती स्विकारलेली असते, त्या पद्धतीने कथानक या फार्स मध्ये आढळू. या फार्समध्ये, घटना, प्रसंग, व्यक्तिविक्रिण, यापेक्षा केक कथानकालाच महत्त्व दिलेले असल्यामुळे हे कथानक म्हणजे एकादा संवादस्थी निबंधच वाटतो. तो फार्स वाटत नाही.

या फार्समध्ये वर्णन केलेली कथा वास्तववादी आहे आणि वास्तवागुणे घडणा-या घटनांचे अक्लोकन करू त्या पाझून काही बोध यावा या हेतूने हा फार्स तिल्ला असल्याची शाक्यता वाटते. पण शोक मात्र अनपेक्षित व अपुरा वाटतो. युनेची चोरी पकडली गेली असल्यामुळे तिला काही शासन करू किंवा पश्चातापाने तिच्या बृत्तीमध्ये फरक पडला आहे असे कांहीच दाखिलेले नाही. बुवाच्या नादी लागल्यानंतर तिच्याकडून ज्या चुका झाल्या त्यांचे परिमार्जन न करता फक्त बुवांच्या नादी लागणे वाईट येक्हेच सांगण्यासाठी फार्सचा छाटांठ केलेला दिसतो फार्सचा शोक ज्या निकाणी झाला आहे ते निकाण फार्सचा मध्यबिंदू रते, शोक नव्हे.

कथानक

=====

प्रकेश पहिला

"कथालुब्ध बायांचा फार्स" मधील पहिल्या प्रकेशांत यमुनाबाई नावाच्या विवाहातेच्या घरी तिच्या दोघी भैत्रिणी पेतात व त्यांच्यामध्ये कीर्तना विषयी चर्वा चाललेली आढळते. यमुना सुरवांतीपासूनच अस्वस्य असल्याचे दिसते. विरंगुला म्हणून कुठे तरी कथा, कीर्तनाला जायचा विवार तिच्या मनामध्ये घोळत असतो. तिला कोणी साधीदार नसल्यामुळे ती साळूबाई नांवाच्या सकेशा विधवेची वाट पहात उभी असते. यमुनेच्या माहितीप्रमाणे राम मंदिरात उत्तम कथा सांगणारा कोणी कथेकरी आलेला असतो. या कथेला जाण्याचा विवार यमुनेच्या मनांमध्ये असतो. इतक्यांत साळूबाई येते. ती सकेशा विधवा असल्याने तिला बाहेरच्या जगातल्या बहुतेक गोष्टींची माहिती असायला हवी, असे फार्सकारालाच वाटत असावे, त्यामुळे ती आल्याबरोबरच राममंदिरातल्या कथेकरी बुवा पेक्षा, विठोबाच्या देक्ळातला कथेकरी कथा चांगली सांगतो, शिवाय तो तरुण व सुंदर असल्याचेही साळूबाई यमुनेला सांगते.

यमुनेला केकळ विरंगुला म्हणून कथेला जायचे असले तरी, राम मंदिरातला कथेकरी अलातारा असल्यामुळे त्याच्याकडे कथा ऐकण्यास जाण्यापेक्षा किंबाच्या देक्ळातल्य तरुण व सुंदर कथेक-याची कथा ऐकणोच बरे, असे तिलाही वाटते. साळू व यमुना विठोबाच्या देक्ळात कथेला जायाचे ठरवितात. काळूबाई हि यमुनाबाईची शोजारी सहज यमुनेला भेटायला येते. तिला कथा, कीर्तने ऐकणे हे ढोगीपणाचे वाटत असते, त्यामुळे ती स्वतः कथेला यायला तयार होत नाही, शिवाय यमुनेलाही "कथेच्या

नादी लागू नकोसु कारण ऐकण्यास अशा जाणा-या धोड्या परंतु, बहुतेक
कथेच्या गिषाने लोकांची तोडे मात्र पहावयास जातात" (प्रकेश पहिला) असे
सांगते. शिवाय साळूबाई ही सकेशा विधवा असल्यामुळे तिच्या बरोबर जाणे
योग्य नाही असे काळूबाईला वाटते." "साळूबाई मोठी चिरकूट चालयाची"
असल्याचेही काळूबाई यमुनेला सांगते. व अशा बायकांच्या नादी लागू नकोस आणा
सल्ला देऊ ती आपल्या घरी जाते, पण साळूबाई व यमुना या दोघीनाही कोता
जायाचे असल्यामुळे तिचा सल्ला मान्य होण्यासारखा नाही, त्या दोघी संध्याकाळी
सात वाजशा कथा ऐकण्यास जाण्याचे ठरवितात.

प्रकेश दुसरा

साळूबाईची संपूर्ण माहिती सांगता यावी या साठी हा प्रकेश आहे.
साळूबाई ही सकेशा विधवा आहे. तिला एक मोठा मुलगा आहे शिवाय
घरकाम करण्यासाठी रामू नांवाचा तिवा नोकरही आहे. तिवे कुदूंब मर्यादीत
असल्यामुळे तिला कोणाकडून त्रास होण्याचा संभव नाहीच. तिने घरकामासाठी
गडी ठेवला आहे यावरून तिची आर्थिक स्थिती चांगली असावी असे वाटते. साळू-
बाईला कथेला जायाचे असल्याने ती स्वतःचे जेवण उरकून मुलाची वाट पहात आणो.
पण मुलाच्या घेण्याची वाट न पाहाता रामूकडे, मुलगा घरी आल्यावर त्याता
जेवण हाताने द्यायला सांग, असा निरोप ठेवते व रामूला घरांतील काम करावयास
सांगून ती कथेला जाते.

प्रकेश तिसरा

यमुनाबाईच्या नव-याची व तिच्या बदलची सर्व माहिती या प्रकेशामध्ये
सांगितलेली आहे. यमुनेचा नवरा विनायकराव, कोणात्पा तरी सरकारी ऑफिश-

मध्ये महिना बीरा स्मये फाराची नोकरी करीत असून त्याचा आपल्या बायकोबर पूर्ण विश्वास आहे. तिची काळजीही त्याला वाटत असावी असे त्याच्या "तू बालूला बरोबर घेऊ जा" (प्र.३रा) या उद्घारावरून वाटते. तिने नव-याकडे कधेला जायची परवानगी मागितत्यावर तो तिला जायला परवानगी देतो. युनेला सालूबाई बरोबरच कधेला जायचे असल्यामुळे ती आपल्या बरोबर सालूबाई असल्यामुळे हतार कोणाची गरज नसत्याचे नव-याला सांगते. या प्रवेशामध्ये "बालू"चा उल्लेख आला असला तरी तो कोण, त्याचा या लोकांच्या बरोबर काय संबंध होता, हे मात्र सांगण्याचा प्रयत्न फार्सीकाराने केलेला दिसत नाही. युनेला कधेला जायचे असले तरी बिनायकरावांची आज्ञा मिळाली तरच ती कधेला जाणार असते. यावरून ती नव-याला मनांतून धाबरत असावी. सालूबाई आल्यावर त्या दोघी कथा ऐकायास जातात.

प्रवेश चौथा

कीर्तनाच्या ठिकाणी युना व सालूबाई येतात तेह्हा कीर्तन चाहू हातेले असते. या प्रवेशामध्ये कीर्तन असले तरी त्याची फारसी चर्चा पामध्ये नाही बुवाची एकदोन वाक्ये आल्यास युना व सालू या दोर्षीचा संवादच अधिक आढळतो. सालूबाई कीर्तनकाराच्या निस्प्रण पृष्ठदतीचे वर्णन करताना म्हणते, "बुवा असावेत तर असलेच असावेत. काय पण त्यांची पाऊ टाकण्याची टब फैती तरीदिपण्यांत सुंदर, काय त्यांच्या फाडीचा झोक, काय त्यांची नेसण्याची शैली, निरीवर निरी, काय त्यांची गंध लावण्याची ऐट, हातीला माल्पण किती शोभा देत आहे." (प्रवेश चौथा) या तिच्या वर्णनामुळे हा बुवा युनेलाही आवडतो व आपल्या नव-यापेक्षा आणि रामर्मदिरातल्या म्हाता-या ल्येक-यापेक्षा बरा वाटतो. म्हणूनच ती

म्हणते "पती असावेत तर असे (प्रकेश चौधा) शिवाय नव-याबदल तिला कारसे प्रेम वाटत असावे असे वाटत नाही. त्याच्या विषयी यमुना म्हणते "आमचं मोळं पागडं लटकावयास आणि आँफिसातून सा-या वीस स्थाडया आणायच्या, या खेरीज दुसरे काही नाढी." (प्रकेश चौधा)

प्रकेश पाचवा

या प्रकेशामध्ये कथा ऐकून घरी येणा-या बायकांची चर्वा चालू आहे, आणि त्यांच्या या चर्चमध्ये कथेच्या चैपीका कथा सांगणा-या बुवाचीच चर्वा अधिक असते. बुवाला पाहिल्यापासून यमुनेच्या मनात कोरेच विचार यायला लागतात. तिचे मन बुवा बरोबर तिच्या नव-याची हुलना करायला लागते. आपल्यान नव-यापेक्षा हा बुवा किंती तरी वांगला आहे असे विचार झारखे तिच्या मनामध्ये घोळत असतात. या दोघी कथा ऐकूण परत येत असता यांच्या बरोबर ठळू, नांवाची एक तिसरी बाई आहे. ती तर पूर्णपिणे या बुवाच्या नादी लागलेली असावी असे वाटण्या-सारखे संवाद तिच्या तोडी आहेत. साळूबाई व यमुना या दोघीनाही कथेकरी आवडलेला असल्यामुळे त्याला भेटावे असे त्या दोघीनाही वाटत असते. साळूबाई सधन असल्याने ती बुवाला दररोज दोन शोर दूध आणून देण्याचा विचार बोढून दाखविते. यमुनेला तशी मदत देता येणे शाक्य नव्हते. कारण तिचा नवरा घरी असल्यामुळे त्याच्याकडूनच पैसे मागून द्यावे लागणार होते. त्याच प्रमाणे त्याचा पगारही फक्त वीस स्थेव असल्यामुळे तिला त्यातून बुवाला काही देणे शाक्य नव्हते. म्हणून ती म्हणते. "मी त्यांचे नुसते पाय घेणीन." (प्रकेश ५वा)

दुस-या दिवसांपासून रोज दुपारी एक वाजता बुवाला भेटायला जावयाचे असे असे दोघी ठरवितात. पण कुणाला संशय येऊ नये म्हणून एकमेकीना बोलवायला

नको. त्यापेक्षा आपण परस्पर बुवाकडे येणे चांगले असे साळूबाईला बाटते. तसे दोघी ठरवितात.

प्रकेश सहावा

ठरल्याप्रमाणे साळूबाई व यमुना दुसरे दिक्षी दुपारी, एकच्या मुमारास बुवाच्या घरी येतात. बुवा त्याची विचारपूस करतो. त्यांना बसाऱ्हता सांगतो. त्या दोघीच्या हातचालीवरून त्या का आल्या असाव्यात याचा अंदाज बुवाला येतो. तरी सुधा उपचार म्हणून तो कारण विचारतो, तेव्हा साळूबाई त्याला सहज असे उत्तर देते. साळूबाई बरोबर असल्यामुळे यमुनेला फारसे बोलावे लागत नाही. यमुनेबद्दल, तिच्या नव-याबद्दल बुवा साळूबाईकडे चौकशी करतो. यमुनेला मुलबाल काही नसून नवरा तिच्याकडे फारसे लक्ष देत नाही. "काय पण रत्न आले, जेअ सं॒ध्याकाळी जातात, ते सकाळी आले तर मोठे नशीब, कथा म्हणजे त्यांना मुीच आवडत नाही. कोटे गाणे, कोटे बैठक असे काय असेल तर एका पायावर." (प्र.६८) यमुनेला बुवाकडे जाण्याचा मार्ग सुलभ व्हावा या साठीच ही माहिती सांगितली आले.

या दोघीचा आपल्याकडे येण्याचा हेतू कल्ल्यावर बुवा आपल्या शिष्याला बाजारांतून भाजी आणायला सांगतो. आज येवढया लौकर भाजी आणायला, आपल्याला का पाठविले जात आहे, हे सुरवांतीला बुवाच्या शिष्याला कळत नाही पण बुवाने सड्सावल्यावर संपूर्ण प्रकार त्याच्या लक्षांत येतो. नारायण (बुवाचा शिष्य) भाजी आणायला गेल्यावर काय घडले याचा संवादामृये कोठेही उल्लेख नाही. मात्र कंसात "असा त्यांचा येण्या जाण्याचा क्रम दीड गहिना घालला" (प्र.६९) असा उल्लेख आहे. त्यांन साळूबाईने यमुनेला बुवाच्या पूर्ण हवाती केल्याचे दिसते.

हा प्रकार चातू असता एके दिवशी दुपारी या दोघी बुवाकडे असल्या असता, काकूबाई त्यांची चौकशी करण्याकरिता तेथे येतात. काकूबाई आल्यावे समजताच आपण पकडले गेलो याची यमुनेला भीती वाटते. साळूबाईला मात्र त्याबद्दल कंही वाटत नाही. यमुनेची अवस्था वाईट होते. काकूबाई त्या दोघीना आपल्या घरी येण्यास सांगतात. दोघी मुकाटयाने तिच्या मागून तिच्या घरी जातात.

प्रवेश सातवा

यमुना कुछल्यातरी बुवाच्या नादी लागलेली असून रोज दुपारी ती साळूबाई बरोबर त्या बुवाकडे जात असते/असा चाळीभर गवगवा झालेला असतो. ही गोष्ट काकूबाईच्या कानांवर आल्यावरत ती यमुनेची चौकशी करते. घर बंद असल्यामुळे निचा संशय बळावतो. खात्री करू घेण्यासाठी व जमल्यास त्यांची चोरी मुद्दे-मालासह पकडण्यापाती काकूबाई बुवाच्या घरी घेते. तेथे आल्यावर हा सर्व प्रकार खरा असल्याची साक्षा तिला मिळते. काकूबाई यमुनेने असे वागणे बरे नाही. असे सांगत असताना साळूबाई कंही तरी बोलण्याचा प्रयत्न करते, पण काकूबाई तिला, "तुझे तू एक तरी लालीइ, पण बिवारे यमुनेलाही बरोबर घेतेसना," असे खड्सावे यमुना मात्र आपली छूक निमूटपणे कबूल करते व काकूबाईला या गोष्टी बद्दल काय करावे असा सल्ला विवारते. काकूबाई तिला यापुढे सरख मागाने वागून आपल्या पतीची सेवा कर त्याच्या आज्ञेत रहा. त्यामुळे तुझ्या कपाळावरचा हा डाग निघून जाईल असा सल्ला देते.

बुवांच्या ठोगी-पणा बद्दल काकूबाईला पूर्ण खात्री असल्यामुळे असल्या ठोगी बुवांच्या नादी लागू नये असे काकूबाईला वाटत असते. ती यमुनेला सांगते "आणासी

मुख्येत्त्वे कस्त हे लक्षांत ठेब की, हल्लीचे बहुतेक बुवा मोठे वार्ड नजरेचे असतात." त्यांच्या पासून सावध रहा, आपल्या संसाराचा प्रमाणिकपणे सांभाळ कर. बुवांचे ढोगी पणाबद्दलचे एक कवन तिच्या संग्रही असते. ते म्हणून दाखविते त्याचा अर्थ, "आजचे हरिदास हे चांगल्याचारित्र्याचे नसून त्यांना सुंदर व तस्मा स्त्रीचा मोह होतो. यांची बाह्याकृत्या विदुराप्रमाणे दिसत असली तरी यांना एकांत मिळाल्याचा त्यांचा कामळवर भडकतो. मनामध्ये नेहमी सुंदर स्त्रीची अभिलाशा धरणारे हे हरिदास, समोर आल्यावर मोडबोलण्याचे नाटक करतात. त्यांच्या मनामध्ये तापनेता मदन सतत जागृत असतो. नीटनेटकेपणा त्यांच्यामध्ये असल्यामुळे तस्मा स्त्रीयांना ते आकर्षित करतात. त्यांना गैर फाऱदा घेतात. त्यांच्या तोडांत परमेश्वराचे नाव असते पण डोके मात्र सुंदर स्त्रीच्या शोधात असतात. अशा बुवांच्या नादी लागणे झहणारे घर्वनाश होय. या फार्समध्ये पुरवांती पासूनकी भाषा आदी सामान्य आहे. पण एकबनासाठी वापरलेली भाषा मात्र पूर्ण संस्कृत प्रचूर वापरली आहे.

घटना व प्रसंग

"कथालुब्ध बायांचा फार्स" हा एकोणिसाब्या शातकातील इतर फासपिक्का केगलेपणा असणारा असा हा फार्स आहे. या फार्सचा कथा विषय चांगला असून देखील न्यामध्ये असणा-या घटना, प्रसंगाची मांडणी प्रभावीपणे झालेली नाही. पण फार्सची एका मांडणी लक्षांत घेता तो सुधारकांना अनुकूल ठरतो. त्यामुळे तत्कातीन समाजात वर्चस्व असणा-या सनातन्यांचा दोष आपणावर ओढकेल असे लेखकाला वाटले असणे शक्य आहे.

कथानक कोणात्या हेतूने तिहिले यासीनिचिह्नाती या फार्सवरून समजत नाही. विषय चांगला असल्यामुळे या फार्सची मांडणी अतिशाय चांगल्या पद्धतीने करता

आली असती आणि ते फार्सकारालास सहज शास्त्र्य होते. हे त्याच्या एकूण लेखनांवरूप वाटते. त्याची प्रांगंगाची मांडणी चांगली आहे. पण रुदी व आरंपरा यांच्या विरुद्धा जायला नको असे वाटल्यामुळे, प्रसंग निर्भितीत त्रोटकपणा आलेला आहे. हा फार्स म्हणूने आवार्य अने यांच्या "बुवा तेथे बाया" या नाटकावे एकोणिप्राच्या शातकातील पूर्वस्था होय. केवळ विषय मांडणीमध्ये त्रोटकपणा आल्यामुळे या फार्साची रुदी कमी इालेली आहे.

रंजनपरमेष्ठा बोधवाद हाच या फार्सचा नेतृ दिसतो. आपल्याला जे मिळालेले आहे, आपल्या वाटयाला जे आलेले आहे. त्यातच समाधान मानून जगावे. कोणत्याही गोष्टीची जास्त अभिलाषा धरु नये. आता त्यातील संदेशा आहे. या फार्समध्ये आलेल्या सर्व घटना अगदी सामान्य दिसत असल्या तरी तत्कालीन समाजाचा दृष्टीने त्या अतिशाय महत्त्वाच्या होत्या. फार्सकाराने या घटनांची मांडणी विनोदी पृष्ठतीने केली असती तर फार्स रंजक इाला असता. या फार्समध्ये विनोद तर अगदीच तुरळक दिसतो. संवाद चुटकेबाज असले तरी भाजा सामान्य आहे. त्यामुळे या फार्समध्ये तत्कालीन फासचे गुण-विशेष फारसे आढळत नाहीत. घटना व प्रसंग यांची मांडणी अतिशाय काटहाट करू त्रोटक स्वरूपांत मांडलेली आहे. फार्सचा शोक परिणामकारतेच्या दृष्टीने योग्य वाढत नाही. हा फार्स केवळ संभाव्य घटना व प्रसंग यावरच आधारित असल्यामुळे वास्तववादी मात्र वाटतो. अवास्तव कल्पना किंवास यामध्ये कोटेही आढळत नाही.

व्यक्तिरेखाटन

"कथाबुब्ध बायांचा फार्स"मध्ये संवाद व घटना यांची मांडणी सरधोप्रपणे केली असल्यामुळे प्रसंग अगदीच सामान्य वाटतात, त्यामुळे या फार्समध्ये व्यक्तिदर्शनात फारसा वाव नाही. कथानक केवळ संवादाच्या माध्यमातून सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे त्यातील स्वभावदर्शन अगदीच सामान्य आहे. तरी देखील संवाद-

साठी ज्या व्यक्तीचा वापर केलेला आहे, त्या व्यक्तिंचे स्वभावविशेष काही प्रमाणांत लंबादामधून दिसतात.

साळूबाई

एकोणिसाव्या शातकात विधवांची स्थिती काय होती. समाज त्यांच्याकडे कोणत्या नजरेने पहात होता. याची कल्पना साळूबाईच्या व्यक्तित चित्रणामधून येते. साळूबाईची आर्थिक स्थिती वांगली अपल्याचे, तिने घरी एक नोकर ठेकला आहे. यावरुन समजून येते. तिला एक मोटा मुलगा असून त्याच्यासह ती राहत आहे. तिने स्त्री परंपरा यानान जुमानता केस राखलेले आहेत. तिचा स्वभाव उथल व चंचल आहे. कथेला जाण्यागांचा तिचा हेतू केका भवितगार्फी दिसत नाही. तिला रागण्डिंरातला कथेकरी म्हातारा असल्यामुळे आवडत नाही. किंबोबाच्या देक्ळांतला "सुंदर" व "तस्ण" कथेकरी मात्र आवडतो. त्याच्या सौंदर्यावर, तास्यावर ती भाललेली आहे. बुवाकडे निवांत एकांत मिळेल अशा दुपारच्या केली ती जाते. त्याच्यासाठी रोज दोन शेर दूध नेते. स्वतःच्या अशा वागण्यामुळे लोक आपणाला काय म्हणतात याचीही तिला पूर्ण कल्पना आहे. "जर मी तुझ्याकडे आले तर उगीच आजूबाजूच्या बायकांना संशाय येऊ बोलतील. या साळूबरोबर यमुनी दुपारी कोठे चालली. उगीच त्यांच्या मनांत कुतर्क उत्पन्न होणार. तशातून मी पडले स्वैर सकेशा" (प्र.५वा) आपल्याबद्दल समाजाची काय भावना आहे याची जाणीव असल्यामुळे थोडी भीती थोडी फिराई असे विचित्र मिथण तिच्या स्वभावांत आहे.

विधवा केक स्वतःच अनेतिकपणे वागतात, किंवा व्यभिचारी असतात असे नाही तर घरंदाऊ बायकांना आपल्या नादी लावून त्याना कुमार्गाला लावतात. हे साळूबाईच्या

व्यक्तिचिक्रिणामधून दासविषयाचा फार्सकारावा प्रयत्न आहे. अशा स्थिरांच्या नाढी लागू नये हा साकूबार्च्या स्वभावचिक्रिणामधून निघालेला निष्कर्ष आहे. तिच्या विषयी काकूबार्ह म्हणते, "ती मोठी निरकृत वाल्याची आहे". (प्रकेश १) या वर्स विषवा स्त्रीचे एकोणिसाच्या शातकांतील स्वरूप समजते.

यमुना

यमुना ही विनायकराव या नोकरदाराची बायको दिसण्यास ब-यापैकी सुंदर असावी. स्वतःच्या घरी ती पूर्ण सणाधानी दिसत नाही. म्हणून ती एका कीर्तनकाराकडे आकर्षित झालेली दिसते. नव-याबद्दल तिच्या मनांमध्ये तिरस्कार उत्पन्न होण्यामागे पती आपणालां शोभून दिसत नाही अशीही भासा असावी. विनायकरावाच्या सर्ल स्वभावाचा फायदा घेऊ, तो ऑफिसात गेल्यावर कीर्तनकार बुवाकडे जाण्याचा यमुनेचा क्रम तब्बल दीड महिना वाललेला असतो. घरी नव-याशिवाय दुसरे कोणी नाही, शिवाय स्वतःला मुलबाल नाही, या परिस्थितीत तिळा दुसरे काम नाही. रिकामेपणामुळे, किंवा विनायकरावा विषदी शाकर्षण नस्त्यामुळे फार्सच्या पहिल्या प्रकेशातच ती बेवैन दिसते. मूल नस्तेत्या स्थिरांची अटूप्तीही तिच्या ठिकाणी दिसते. विनायकराव बळकट शारीर घट्टीचे, सुंदर व कदाचित तरुण. असावेत असे तिच्या "नाहीतर आमचं मोळकं पागडं लटकावयावे" (प्रकेश ५वा) या उद्गारावरून वाटते.

असे असले तरी, विनायकरावाला मनांतून ती घाबरते. त्याच्याकडून परवानगी घेऊन या संध्याकाळच्या कषेला जाते. दुपारी मात्र कोणालाही नक्त, अगदी तोरून ती बुवाकडे जाते. तरीमुळा आपल्या कृत्याबद्दलच्या अपराधीपाणाची भासा तिच्या मनामध्ये आहे. पण बुवाच्या जबर क्लाकर्षणामुळे ती हतर गोळांचा

फारसा विचार करीत नाही. आपधा जे करतो ते सर्व गुपचूप अऱ्हन हा प्रकार कोणाला माहीत नाही, असे तिला वाटत असते. आपल्याबद्दल चाळीतले लोक चांगले बोलत नाहीत असे समजल्यावर मात्र ती घाबरते. काकूबाईने घरी क्ल म्हटल्यावर निमूटपणे तिच्या घरी जाते व इाल्या प्रकाराबद्दल काकूबाईची कामा मागते. आपण केलेल्या तुकीबद्दल पश्चाताप व्यक्त करते. या पुढे असे वागणार नाही, असे आश्वासन काकूबाईला देते. या तिच्या सर्व अभाव वैशिष्ट्यावरून साळूबाई बरोबर मैत्री करण्याअगोदर ती मुलतः चांगल्या स्वभावाची असावी. केळ साळूबाईच्या संगतीने कीर्तनकार बुवाच्या नादी लागलेली असावी हे स्पष्ट होते. घरामध्ये अतृप्त, असमाधानी असणा-या एका गृहिणीचे चित्र यांनेच्या व्यक्तिरेखारे येथे उभे करण्यात आलेले आहे.

कीर्तनकार बुवा

हा फार्स कथांतुब्ध बायांचा असल्यामुळे स्वभावीकच तो कीर्तनकार बुवाच्या भोवती केंद्रीत इताला आहे. कथानकामध्ये संवादाच्या स्थाने तो अगदीच कमी दिसत अपला तरी कथेवा पूत्रार तोच आहे. त्यामुळे त्याची व्यक्तिरेखा महत्वाची आहे. एकोणिसाव्या शातकात इतियांच्या करमणूकीची कोणातीच सोय नसल्यामुळे त्यांचा ओढा कथा कीर्तनाकडे होता. त्यामुळे कार्सच्या शोटी काकूबाई जे कवन वाढून दाखिलात, त्यावरून ते, स्वये नव्हती हंरिदाम। मोहिती सुमुख सुहृदयास ॥ (प्रकेश इवा) असा बुवाबद्दल सर्वसामान्य लोकांचा समज दिसतो.

हिंदूमध्ये परमेश्वराचे भजन-कीर्तन म्हणजे मुक्तीचा मार्ग, अशी प्रब्ल झर्मभावना असल्यामुळे या कीर्तनकार लोकांबद्दल सामान्य माणसांच्या मनांत आदराची व

प्रेमाची भावना दिसते. एकोणिसाच्या शातकात तर ही भावना अतिशाय प्रबल होती. त्यामुळे लोकांच्या भावनेवा गैरफायदा घेणारे कंही बुवा अपणे त्या काळी सहज शाकय होते. या फार्समध्ये असणारा बुवा पूर्णपिणे प्रष्टावारी किंवा व्यभिचारी वाटत नसला तरी, त्याच्याकडे आलेल्या स्त्रियांना तो नकार देत नाही. साळूबाई व यमुना आपणाहून त्याच्याकडे जातात. घरी अतृप्त व रिकामी अपल्यामुळे साळूबाईच्या नादाने यमुनेला ला हांद लागलेला दिसतो.

याफार्समध्ये व्यभिचाराचा स्पष्ट उल्लेख संवादामध्ये कोठेही आढळत नाही. तरी मुऱ्ठदा साळूबाई व यमुना यांच्या बरोबर दीड महिना बुवाना संबंध होता. या वर्ष सर्व साजून येते. साळूबाईने त्याच्या स्वभावाचे, सौंदर्याचे, तारुण्याचे व कपड्यांचे वर्णन पुढील प्रपाणे क्लेले आहे. "किती तरी सिण्यांत सुंदर, काय त्याचा पगडीचा झांक, काय त्याची नोण्याची शैली, निरीवर निरी. काय त्याची गंध तावण्याची सेट" (प्र.४ ख) साळूबाई व यमुना दुपारी भेटीला आल्यावर अकेली आपल्या शिष्याला बाजारांत भाजी आणायला पाठविणारी त्याची एकच कृत्ती त्याच्या व्यभिचाराचा पुरावा म्हणून पुरेशी आहे. त्याच्या व्यभिचाराचा किंवा भोदुगीरीचा फार्समध्ये घिक्कार वा तिरस्कार मात्र आढळत नाही. समाजावर धार्मिकतेचा पगडा असल्यामुळे या व्यभिचारी बुवाचे फाक्ले आहे असे वाटते.

काळूबाई

काळूबाई ही एका गरीब नोकरदाराची बायको, स्वच्छ व निर्मल चारित्र्य इोजा-याबद्दल प्रेम, वार्ड गोष्टीचा तिटकारा, स्पष्ट व सडेतोड वक्तव्य, गरीब असूनसूखदा समाधानी दृत्ती, अशा स्वभावाची ही काळूबाई. हिता स्वभाव थोळासा

तिखट असला तरी वृत्ती निष्कण्ट आहे. विधवा स्त्रिया व्यभिचारी असून, कथा, कीर्तन सांगणारे बुवा ढोगी व विषयासक्त असतात. ते बाह्यात्कारी विदुराप्रमाणे निरक्तीचा आव आणित असले तरी, त्यांच्या मनामध्ये काम वास्त्रा सतत जागृत असते, असे काळूबाई सांगते.

प्रत्येक स्त्रीने आपल्या नव-याशी प्रामाणिक राहून त्याच्या आजेत वागावे व आहे त्या परिस्थितीत समाधानी असावे. संसार काटक्सरीने व प्रेमलपणाने करावा. असे सरधोपट वृत्तीच्या मुश्तील काळू ईळा वाटत असते. सकेशा विधवा या चैर-वर्तनाच्या असतात त्यांच्या पासून दूर असावे असेही तिळा वाटत असते.

विनायकराव

विनायकराव हा यमुनाबाईचा नवरा. बायको विषयी प्रेम असलेला एक नोकरदार गृहस्थ. आपले आयुष्य सर्वपाधारणापणे काटक्सरीने व आहे त्यात समाधान मानून जगणारा, सनातनी वृत्तीचा गृहस्थ. कथा, कीर्तन, धर्म या विषयी पूज्यभाव त्याचे ठिकाणी आहे. यमुनेला कधेला जायला तो कधीच प्रतिबंध करीत नाही. त्याची शारीरयष्टी व स्म बेतावेच असावे, असे यमुनेच्या संवादातून जाणावते. महिल्याला मिळणा-या वीस स्थांत काटक्सरीने जपण्याचा त्याला प्रयत्न असतो. यमुनेवर त्याचा पूर्ण विश्वास असल्यामुळे यमुना त्याला फक्कून रोज दुपारी बुवाकडे जात असते पण या गोष्टीचा थांग पत्ताही विनायकरावाला लागत नाही. या फार्समध्ये यमुनाबाई प्रमाणोच कधेला जाणारी आणारी एक (ठळू) स्त्री आहे. हिचाही नवरा नोकरदार आहे. ती मुख्दा बुवाच्या पूर्ण आहारी गेलेली दिसते. या सर्व व्यक्तिरेखा, अश्लील, असंभाव्य, ग्राम्य, छटना व प्रसंगापासून दूर नेवण्याचा फार्सकारावा प्रयत्न दिसतो.

त्याची भाषा एकोणिसांव्या शातकांत मध्यमवर्गीय पांशुरेपेशा कांची रोजच्या वापरांतली भाषा आे. या सर्वच व्यक्तिरेखा लाक सूल, भरीब प्रकृतीच्या आहेत.

फार्सील समस्येचे स्वरूप

या फार्सी विषय व कथानक यांची मांडणी अतिशाय सरथोपटपणे केलेली आढळते. फार्सीकाराला कोणता विषय मांडावयाचा आे हे स्पष्टपणे संजाण्यास मार्ग नाही. "कथादुब्ध बायांचा फार्स" असे याचे नामकरण असले तरी, त्यामध्ये कथादुब्धता फारसी दाखविलेली नाही. फार्सी म्हटले म्हणजे विनोदी घटना व प्रशंग यांची मांडणी किंवा हास्यनिर्भिताला सहाच्य करणारी पात्रे. पण या फार्सीमध्ये तात काही प्रकार आढळत नाही. विधवांचा स्वैरण्या, असमाधानी, अटूप्त स्त्रीचे बहकणे, बुवाचा ढोगीपणा, फस्केचीरी यांचे दर्शन घडवावयाचे असले तरी या प्रहसनाची परिणामकारक मांडणी केलेली नाही.

विष्वाबद्दलचा पारंपारिक दृष्टिकोन गृहित घस्तव त्यांचे चित्रण येथे केलेले आे. या स्त्रिया केवळ स्वतःच व्यभिचारी असतात असे नाही, तर त्या घरंदाज व सुशिल मित्रांना देखील व्यभिचाराला प्रवृत्त करतात. हे दाखविण्याचा नार्स-चा प्रयत्न आहे. अर्थात त्यामध्येही परिणामकारकता नाही. फार्सीकाराला आपण मुधारकांच्या विरोधांत आहोत हे दाखवावयाचे असल्यामुळे, सनातनी वार्षिका दोष झोट्टू नये या माती फार्सीमध्ये मुधारकांचा उपहास करणारे "अलीकडचे मुधारक", " असे एक वाक्य घालेले आढळते. ढोगी बुवाबाजी किंवा त्यांची फस्केचीरी यांचीही समर्थपणे मांडणी करण्याचा प्रयत्न केलेला नाही. मनोरंजन तर या फार्सीमध्ये अजिबात नाही, कारण प्रशंगामध्ये विनोद निर्मितीला स्थानव नाही. कथानकसुदा निबंधाप्रमाणे सरल व उकापणे मांडलेले आहे, त्यामुळे तत्कालीन निबंधाला संवादाचे रूप देऊ त्याची मांडणी केली असल्यासारखे दिसते.

विनोदाचे स्वरूप

"कथादुब्ध बायांच्या फार्स" त्रा विषय हाऱ्यानुवूल वाटत असला तरी, प्रत्यक्षांत विनोद निर्मिती फारशी नाही. संवादामधून अगदी तुरलक शब्द विनोद निर्मितीसाठी आलेले आहेत. कांही घटना व प्रसंगामध्ये विनोद निर्माण होणे शक्य आहे. पण असे प्रसंगच काटहाट करून लहान केले आहेत (उदा. विठोबाच्या देक्कातला कीर्तनाचा चौथा प्रकेश, किंवा साढूबाई व यमुना यांची भुवा बरोबरची पहिली भेट, त्याच्चप्रमाणे काकूबाहीने या दोषीना बुवाच्या घरी पकडणे. यासाठी लिहिलेला सहावा प्रकेश) त्यामुळे या फार्समधील विनोदाची शक्यताच संपली आहे. व या फारसचे स्वरूप स्था झाले आहे. विनोदासाठी परिणामकारक प्रसंगांची मांडणी यामध्ये कोठेही केली नसल्यामुळे फार्समधील सर्वच प्रसंग अगदीच सामान्य झाले आहेत. खरे तर बुवाच्या तोगीपणातून, व्याप्तिगारामधून विनोद निर्माणकरण्यास खूपच जागा आहे. पण विनोद स्थळे टाळण्याकरेच फारकिराचा क्ल दिशतो. एका अटृत व आपमाधानी स्त्रीची कथाही संवादाच्या माध्यमातून मांडलेली नाही. एकोणिसाच्या शान्कातील बोधप्रद अशा निबंधाच्या स्वरूपाचे कथानक संवादाद्वारे मांडलेले असल्यामुळे त्यामध्ये विनोदाचा भाग अगदीच अल्प आहे.

केळ बोधच आणि तोही त्रोटक स्वरूपाच्या कथानकामधून मांडण्यांत आलेला आहे. त्यामुळे फारसात कांही ठिकाणी शब्दनिष्ठ विनोद आलेला आहे. "विसूट जालयाची", "आज गुरुजीची चम्पन आहे", असे कांही शब्द या फार्समध्ये आलेलात. पण त्यामधून विनोदाची शक्यता फारच कमी आहे. कोणतेच पात्र विनोदी नसल्यामुळे, पात्राच्या स्वभाव दर्शनामधूनी विनोद निर्मिती होत नाही. असंभाला व विसंगत घटनाही या फारसात नाहीत त्यामुळे पाचक्ल स्वरूपाचा विनोदही न्यात आढळत नाही.

संवाद

"कथातुब्ध बायांचा फार्स", कथानकाच्या सरधोपट मांडणीमुळे अगदीच सामान्य स्वरूपाचा उतरला आहे. त्यामुळे फार्समध्ये संवादात जी भाषा वापरलेली आहे ती अत्यंत साधी व रोजच्या वापरातील दिसे. संवाद आठोपशिर आवेत पण त्यात खटकेबाज पणा किंवा चुरद्वारीतपणा नाही. तत्कालीन भाषा वापरामध्ये आजच्यापेक्षा केळया धाटणीची काही वाक्ये मात्र पहावयास मिळतात. तदा. ये हो बरिक विसरु यात्रा नकोस किंवा "तके लवकरसे" यासारखी केळया पृष्ठदीची वाक्य रचना या फार्समध्ये आढळते.

डौली, मिषोने, लावणीबोवा, बरीक, नेम, चिरकूट वाले, स्वैरसकेशां, एव्हांच, बिनधोल्शांनी, ओलखदेख, चम्पन, नक्ल किशोष, गवावा, लचांड ऐ शाढ "कथातुब्ध बायांचाप फार्स" मध्ये प्रहजपणे वापरलेले दिसतात त्या पैकी कित्ये शाढ आज वापरात आढळत नाहीत तर कांही शाढांचा वापर अगदीच तुरळक दिसतो.

अशा प्रकारे या फार्समध्ये कोणालीव गोष्ट फार्सच्या योग्यतेची दिसत नाही. हा फार्स केक बोध सांगण्याच्या हेतूने सरधोपटपणे तिहिलेला आढळतो. व्यक्तिगतीन, घटना, प्रसंग यांची मांडणी नाटयात्मक न करता सरधोपटपणे व त्रोटक्यणे केल्यामुळे या फार्समध्ये रंगत येऊ शकलेली नाही. विनोद तर या फार्समध्ये संभवतव नाही. त्यामुळे हा फार्स केक एकादी कथा संवादाच्या माध्यमातून सांगितल्या प्रमाणे बाटतो याळा प्रयोग मुर्द्य अमल्याचे दिसत नाही.